

ЧЫЛ БҮРҮ ЧҮС ХОЙДАН = НА ЧҮСТЕН ХОЙ ХУРАГАН

Бай-Тайга районда „Тээли“ совхозтун хойжузу С. Д. Коңгарның чугаазы

Салчак Доскаракович Коңгарның өг-бүлөзү иштиниң хой ажылынга ам 13 чыл иштинде ажилдаан. Бо аразында дөрт муң чыгам хураганны өстүргөн болгаш тонна-тонна дүктү күрүнеге берген.

Төрүүр чүс хойга онааштыр чүгө 1953 чылда 80, 1955 чылда 90, 1959 чылда 91 хураган алган. Оон өске чылдарда чүстен эвээш хураган албаан. Ылангыя 1960 чылдан бээр чыл бүрүдө чүстен хой хураган ап келген. Ооң иштинде 1962 чылда чүс хойдан-на 114 хураганны, 1964 чылда — 121 хураганны алган. Бо чедишшикин-биле республиканың хойжуларының аразында социалисттик чарышка бирги черни алган. 1959 чылдан бээр хой бүрүзүндөн ортумак кыргызда 2,6 килограмм бодунун чугаазынан. Чамдык чылдарда 3,1—3,5 килограмм чедип турган. Бо чылгы көргүзүү мын-

дыг: 100 хойдан-на 104 хураган, хой бүрүзүндөн 2,6 килограмм дүк.

Хой ажылынга хой чылдарда бедик көргүзүлгери дээш, улуг арга-дуржулгазы дээш Салчак Коңгар 1964 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп атты тыыскан. Мурнакчы хойжу ажылчы чоннар депутаттарының Бай-Тайга район Советиниң депутаты. Ооң кадайы Сержиң Салчаковна Коңгар Маадыр-ие. Хой ажылынга, ылангыя чаш хураганнар ажаап доруктарынга ооң дуржулгазы улуг.

Алдарлыг малчын өг-бүлөниң мал ажылынга чайыннанчак чедишшикиннериниң кол-кол көргүзүлгери бо-дур. Ол чедишшикиннери канчап чедип алганын, оларның ажылының дуржулгазын бо арында Салчак Коңгарның бодунун чугаазынан номчукчулар таныжып ап болур.

НОЛ ЧҮВЕ — ОДАРЫН ЧӨП АЖЫГЛААРЫ

Бистин байдалымыска малды, ылангыя хой, ешкуну ажаап, өстүрдө кол чүве—одарларын чөп ажыглаары болур. Бистин Хемчик бакмын хемнеринде, оон болуунун уунда, дагларинда байлак одарлар хой. Маады өстүрери, оон продуктулун бедилери малчын кижинин ол байлак одарларын канчаар амыглан турарындан кол хамааржыр. Чайгы, күсүк үелерде одарга эки күш кирген мал кыштын берге үезин беле тоовас деп чүвени бодунун ажылымын дуржулгазындан бээр билин мен. Чайгы, күсүк одарларга кирген билек мал чайгаар семирер бээр дээр болза шын эвес. Ол үелерде малдык кышка удуз күш кирери таарыштыр одарларындыр, суггарындан хамааржыр.

Бир эвес хой кышты күш-дегиделиг ажаар болза, чайгы одарга кирген соонда күжү дораан немериж, а арган хой дөк күш кирбес, дүгү эвээш болур. Ичингаш чайгы одарларындык үезинде сула салдынып болбас, одарларын шилеп, даап чораш, малды семиртпип алырынга шуут чангыга берген бис. Оларын ажыглаада ийи кол арга бар деп болаар мен. Бирөөдө, чангыс черге туруп бербей, чаа-чаа одарларже көжөр, ийле, ол чаа барган чериниң одарын кайы хамаан чөк ажыглааган, эелештир одарларды.

Июнүн эгезинде Мешкен-Хол чанынга баар бис. Оон одары багыт эвес, артында кужуруг болгай, кыргызалын болгаш чууданы эрттиргеш-ле июль айда тайгаларже чайлап чорутар. Баштай Шуй-Бажы Огулашка баар. Оон одарларын изиг өттүгү, мыыраа-сөөк бозин чок, малдын дегиделинге дыка тааржыр. Оон хемче шуут кирбес, чөөртү одарларын-ле Хараалдыгга кээр бис. Ол база-ла тайга чер. Оон соонза Ак-Тал аксынга кээп одарларды. Оортан күзгөге — тарва одарынга кээр. Чаа одарга келген тудун-на малдын улам күш кирип турары иден апаар.

Чайгы хунерде хойну одарларынды таарыштырары чугула. Эртен хойну ажык черлерже үндүргөш, дүште хун изип келген үеде арга-мыш аразынга, оларның кыдыларынга кадарар. Ол дөргө хойну чүгө хунун изинден камгаланып ол эвес, харын шык өткө хойну туралын барымдаалаан ол. Хундус изигде өт кайдап, чымчак, шык эвес апаар болганда, аргалыг-ла болза хойну эртен, кезээ эки одарларды, харын-ла дүгө кадарары чугула.

Чылдын ол-чаш дүжөр үелеринде, ылангыя чайлаптарга хойну кажаалар, азы чангыс черге үргүлчү хондур чорук шын эвес. Одекшир берген ол черге хойну организм сугараар, дүгү баксыраар болгаш шоолуг өспөс, даван-дана аскактар чорук база ол-шактан болур. Ичингаш кажаа чок курга черге хондурары чугула. Ажык черге хой хондурар кайы, кижиниң сагымы канчап оожургаар, чөк болза чанынга хонар, дондора дээрде каш катал хайгааран көөр апаар. Оон шуутсунген херек чок! Ол дөргө кадарчының хүдөөлөзү-дир. Чайын мал ажырбас, донор эвес, аштаар эвес дөш суларар болза хоржок. Малчын кижиниң ажылы шагын кайы-даа үезинде харымсалгалыг болгаш чымчыгы болур.

Малдын сускуну ханмас болза, дегиделин чер албас болур. Чайгы үеде хойну хүнде үш-дөрт чедир суггарары чугула. Чамдык кижилер күзүн сериндеп, оон келгенде, хойну хой суггарбаса ажырбас джир. Ол база шын эвес. Күзүн өт-сиген куртап келгенде, хой дөмөй-ле сускаар. Ичингаш кызыгараалашкын чокка суггарганы дээр.

Күзүн Бай-Талдын тарва одарынга келген соонда хойлар улам күш кирер. Тарва хондуну, оон аразындан үнгөн чымчак шык өттөр, артып

калган тарваалар малга кончут хоолдуг, оон-биле кады хойну кужурадыр болгай. Ичингаш кээрде хой малдын организмн быжыгар, күжү четчир. Тарва одарынга келген хой баштайгы үеде кончут хопталанып, иштин аартыр чий бээр чүве. Ичингаш чамдык хунерде анаа одарга аралаштыр кадарарын болаважа хоржок.

Күсүк одарга, оон иштинде тарва хоорунунга кыштагаалже чедир-ле одарларды. Чайгы, күсүк үеде шак ыччаар одарлаткан хойларын күш-чамы шыраак болурдан аңгыда, дүктери бир дески сырый, терен болур. Бир эвес эки күш албаан хойларын кыжын эки одарларды, чөмөгөрдө болза удуз чер албас, баш саны менди чыл ашса-даа, эки өткөр, дүктүр бооп шыдавас. Оон-биле кады чаш төдү боткур шыраак эвес, артында оларын тоттурбас болгулаар. Кыштагже үенде коданга хой бүрүзүн дегиделин хынап көөрү чугула. Бир эвес күжү кошкак хойлар бар болза, кыштагга барган дораан-на оларын оналай көрүп, эрте дөргөдө немелде чөмөгөргө кирери ажыктыг.

Малчын кижиге эң харымсалгалыг үе кыш болгай. Кышка белектей частан эгелээр ужураут. Чазын кыштаг кажааларынның көрөжөн копаргаш, өдөн кургадыл каан мен. Кадарган хойларын частан бээр канчаар одарлатканын дем чугааладым. Ам кол чүве—кышкы одарын чөп ажыглаары болур. Кыштагже кечеринин ырак мурунда-ла менээ хамаарышкан одарларынның байдалын хынап көрүп, кыштагашкынның айларында канчаар ажыглаарын бодап, планнап ап турар мен. Бир эвес чер карада одарларын өтүл кайда, канчаар үнгенин билип албас болза, хар чаапканда ону эки тодарлып алмыр берге, мурунда черде билер айы-биле даап таарыштырар апаар.

Адыр-Баштыг Тейде бистин кыштааыстың бир талазы тарыга шуу. Кыштагга баргаш, хар улагаткыже чедир-ле тарыда шооңуң аңгы-тарынче кадарар. Эки одарларын курал алгаш, хойлар төрүр берген үеде ажыглаар. Арга-чарык черлер халегеленчек соок болганда бүргө хунерде одарлаткан, хунерчө черлерге ас кылаар хунерде одарлардыр чугула. Оон хаттыг соок хунерде хат үнчө эвес, ыжыкталчак черлерже кадарар.

Соок дыңдыг эвесе хойларын эртен эрте үндүргөш, кезээ орайтарды кадарар. Хар улагдып, соок дыңдып келген үеде эртенги чымырын дүзүн эрттирпкеш, кажааган үндүрүп, одарже сүрери чугула. Чылгы кажаага турган хойну чымырыг соокка үндүрүп келгире, дидирер бээр чүве. Ичингаш ырым баксыраар болгай.

Кышкы үеде хойларын одарже үндүрер, киирер оруктарыг болур. Бир эвес дүшпа келбизе сүрер болза, чүм одарын шыраандырып каатар, шырылганг харга хойну даванныг тастаар апаар.

Хойжу бодунга бодап алган хун чурумунг турбас болза, бо-ла бүгү чүдөөдөр буадырып болур. Кыштагашкын эгелен соонда, ылангыя хар улагдып, оон оларда хойларын байдалын тус-тузунда хайгааран көөрү чугула. Күжү кошкаккан турар хойларын баш удуз хемчег ап, оларга немелде чөм бээр, харын-лаа тускайлап үээр апаар.

ЧЕМ КУРЛАВЫРЫ АЖЫТЫГ

Кышкы үеде кодан бүрүзүгө чем курлавыры турары ылавайла албай. Хойжу бригадга кирерин мурнунда, колхозтун-даа, совхозтун-даа кодан хон каларып чорган үеде чаш хураганныг, азы күжү кошкак хойларын немей чөмөгөрд, чаш хураганнар азырап сизинимни бодум белекпей ап келген мен. Оон кырынга саванын шылатты-

нар шаа-биле бөлүп, кыштагже дажылап ап турдум. Малчын кижиге ыңдыг курлавырыг болурга, кыштагашкын үезинде артында чоргаар болур чүве. Одарлашкын-биле немелде чөмөгөргө таарыштыр келгире, кандыг-даа кышты мал хур ажаар ужураут.

Сөөлүгү үеде хойжу бригада болу бергенинтен бээр мал чөмөгөргө бригадын кечигүүнери дем-ниг күш-биле белекээр болгаш тус-тус кыштагларже хуваап сөөртүр апарган. Дем-биле ажылаары, машина техниканың күжүгө дааныры улам ажыктыг апарган.

Бо чылдын бригаданың сизген кезер черлерин суггарып ажаары-биле хойжуларга хуваап берген. Мен 20 га черин суггардым. Сизген кезерин, бөлөрин шунту хойжулар дем-биле чоруттубус. Оон-биле кады көк сула ажаар, саван бөлөр, кажаалаар ажылдарга бо күстү дүргүзүндө хову ажылдакчылары-биле барык дөмөй ажылдап келдибис. Кажаалап алган мал чөмөгөргө тус-тус кыштагларже сөөртүр ажал ам-даа доозулбаан. Бо чылдын бистин бригада сизген биле көк суланы хойну белектейн. Чүгө мөң суггарган черимден бөзүн 26 тонна сизген алдынган деп бригадир чугаалап турар чорду.

Кыжын боозу улагдып келген хойларга немелде чөм бээр болгаш ырак одарже сүрбес. Чаш хураганныг хойларын баштайгы үеде коданга үзүп алгаш чөмөгөрд. Аргалыг-ла болза кыжын хойларга сүг чылдып бээр чугула. Тускай кудук, кудук чокта ону кымыры берге-ле, мылааза-даа аалга сизген, саван чиртип, онгачаларга тарва чарбаны болгаш көк сула каап берип турган хойларын база хураганнарны дошту эргискем, суггарып турар бис.

Чүтле аалга чөмөгөргө турган хойларын эвес, бүгү хойну кышкы үеде суггарары чугула. Чоогунда сүг чок кыштагларга азы оларның чок кавызынга кудук казар айтырыгын моон сонгаар өрөңнөп көөрү чугула. Ол дөргө малды суггарарындан аңгыда, малчынарның боттарын ырак черлерден дош сөөртүр, чок болза хар эргилер ижер чоруктан кайладыр болгай. Мөң кыштаам чавыс черде болганда, оон чанынга кудук казып алмыр берген.

ХОЙ БҮРҮЗҮНДӨН ХУРАГАН

Малдын чаш төдүн алыр талазы-биле бедик көргүзүлгери чедип алыр дээр болза, төрүүр хойлар кадык, эки дегиделин болуру, оларын тарып боозалыгга белекээр чугула. Хойларын тарып боозалыгга белекээр дөргө-ле хамыктын мурунда эки одарлапдыр семиртири болур. Хойларын дегиделин бир дески эки болган тудун-на, тарып боозалыгга эки чорутунар. Бо дөргө кончут чугула.

Тарып боозалыгганы чорударга хойнуң ийи-тээр хой болур чүве чорду. Аргалыг-ла болза төрүз чөгүрү бүгү хойну тарып боозалыгга киреэ чөгүрү. Хайнак хой дөрт хардан сонгаар ортумак назынның үезинде хой ийи-тээр деп, бодунун ажылындан ийичаар бидим. Сөөлүгү чылдарда чүс хойга онааштыр чүстен эвээш хураган ап көрбөдүм. Илангыя 1964 чылда 100 хойдан-на 121 хураганны алдым. А бо чылдын 104 болган. Ортумак кыргызда эртен чылдын 3,1 кг турганындан бо чылдын 2,6 кг апарган. Моон ап көрөгө хойнуң назын улагдырга арай кудулап олурары ол.

Хойжу кижиге бир эң харымсалгалыг, берге үе малдын оодлаашкыны болур. Ичингаш бичиле кошкак туттунар болза хоржок, чаш төдү менди албайн барганы ол. Мөң коданымга оодлаашкын январь — февраль айларда эртин турган. Ичингаш төртүтүнген хураганнарны эки ажаап доруктарга июль—август айларда үзүп турган үеде бир

С. С. КОҢГАР.

башка онааштыр дүк кыргыздазы 1 килограмм ажа бээр, чамдыктарынын 1150 грамм чедип турган. Диринг деңизи 34—35 кг болгулаар, чамдыг эр хураганнарнын оон-даа ажа берилээр.

Сөөлүгү чылдарда чаш хураганнарны доруктарда сакмап аргазын ажыглаар апарган бис. Чаа төрөөн хойларын хураганнар-биле кады бир үзүккө 3—4 хондурар. Бир эвес тогуз болгаш арай дошкун хойлар болза, төдүн эки төлүгүн дөш 6—7 хонукта хураганнар-биле кады ажаар апаар. Оон соонда ол хураганнарны бир бөлүк кылаш, веделя иштинде ажаар. Оон оларны улагаттыр кадар, оон соонда оон-даа улуз бөлүк кылдыр кадар.

Оодлаашкын үезинде дүне дежурныйлаары албан. Хой төрүптөргө тускай дептерге хойнуң дугаарын ол дораан бижир, чаш хураганны база дугаарлаар. Бир эвес хундус одарга төрүптөр болза, соокка алыспайн, ол дораан ичөөккө суккаш, аалга экиээр. Бир эвес ол дораан дугаарлап албас болза, эилекем, чаш хураганны өске хойга эмириндип болур. Хой-биле хой дөмөй-ле болгай деп болаар болза шын эвес. Чамдык хойларын сүдүнүн үскүрү чангыс ай эвес болур. Бир эвес сүдүнүн үскүрү арай эвээш хойнуң огу суду оон артык хоюг-үскүр хойну эептер болза, анаа таарышпайн, өктөктей берип болур. Моно билип алыры чугула.

Оодлаашкын үезинде дүне кажаа иштинге фоньларын асмылап каар. Эртен, кезээ кажааже кирерде фоньларны бо-ла ала тытып аар мен. Ийик чырыкты дөргө сайылган чок черге хойжуга эки дуалакчы болур.

Хураганнар турар үзүктөрүн иштин хунунне аштаар, кургаг едек төгөр. Өл-шыктыг кажаа чаш малга кончут кеминг. Чаш хураганнарга бугу-дүрү чөмөгөргө багал бээр, дүргөн чөмөгө кирер болгаш иштин быжыктары. Терек бүрүзүн изиг сугга салыштарга, суг саргарып кээр. Ону биче када тургускаш, чылгы турда хураганга ижиртирге мындай аажок болур. Көк сизгенги багал бээр, дусту чылгадыр, чарбаны онгачага азы тазартка төп бээр, чылгакан сугну ижиртир. Мынчаар ажаап, чөмөгөргө хураганнар дүргөн мандып доругар болгаш беле аарбас-даа болур.

Чаш хураганнарны азырап доруктары анаа бөдүүн чүве дээр болза таарышпас. Анаа үр чылдарда ажылдаан тудун-на кижиге улам хын тынар, кажаара апаар деп чүвени ажылымын практиказындан көрдүбүс. Арай илбай кошкак хураганнарга сарыг шайны соктап хаймыдырар, хүнде ийи чедир ижиртип турарга дораан дегидип доругар. Бо дугайымда кымга-даа айтырыг тургуспайн, хураганга ижиртип шайны бодуус салып алыр бис. Хураган-на менди турар болза, чүт-даа канчаар деп бодаттынны кээр.

1963 чылда мындыг таварылга болган. Отык кире берген хураганнарныкы илеринин дүгүн чүлүп турар берген. Ол дүк хураганнын иштинге борбактажыр, оон кедерезе өлүп-даа болур болгай. Ону борбаанды-даа джир чүве. Болар удуз хойлар ышкы, кужурурай берген-дир деп болаш, Мешкен-Холдун кара кужурун өккөп бер бердинис. Уданаада хураганнар илеринин дүгүн чүлбастай берген, доругун турары-даа шөрү. Оон бээр-ле хөдүң кара кужурун ийи-үш шоо-

С. Д. КОҢГАР.

дайны күзүн-не кыштагга чедир аар апарган бис. Бо кавынын хойжулары база ыччап турар.

Бир эвес хураган аарып бээр болза, анаа баштайгы дузаны хойжу боду чөмөгөргө ужураут. Ындыг таварылга биске эвээш-ле болгулаар. Ичингаш-даа чаш төдүн ишти азырап, өктөктөөр чүлдер ийи-кайда болгулай бээр. Сарыг шай ижиртирге ийи хураганнарнын ишти чазалыр. Оон ийи бистин аптеккависта биомидин дөң ышкыш өмнери хураганга ижиртирин азы сымкы-тырын-даа боттарыныс ажылап турар бис.

Оон ийи даштыгаа агаарладыр чаш организмни быжыктырырга ажыктыг эм деп болаар мен. Баштай 10—15 минута хиреде даштыгаа үндүрер. Оон соонда чоорту узалдыр, ылангыя чазын хун караа элөөн чылып келгенде, улагды берген хураганнарны даштыгаа ажаар чугула.

ӨӨРҮШКҮ БОЛГАШ НҮЗӨЛ

Бистер ам чүгө боттарынын дүжунда ажылдаар хойжулар эвес, төп турлагыг, бригадирлиг бригада апарган бис. Хураал-сугаага ажылымысты чугаалажып, кышкы үеде өөрөңнөп, кол-кол ажалдарын дем-биле кылып турар бис.

Бистин ажылымыс мындыг организастыг апарганындан аңгыда, алыр төлөйири-даа арбадап, амыдырал-чуртталганыс-даа экижип турар. Аты-чөмни, барзан-саранын автолавка мында кайда экиээр, чыгыткан союнуларыныс үзүктө-лишкенин-даа болза кээп турар.

Бистин уругуларымыстың дөртү бодууста, алдым азы-бүрү школаларда өөрөңнөп турар, бирөөн албайн ажылда: Хой уругуларын дөш акманы база ап турар бис. Бо дугайымда Коммунисттик партияга, Совет чазакка өөрүп четтиргенин илеридер сөс тыппас бис.

Сөөлүгү үеде бистерин дугайымыста сагыш салышкын улам көдүрүп, амыдырал-чуртталганы экижидер, култура талазы-биле негеделерин хандыр деп чугаалажып турары өөрүнчүг. Илангыя малчынар чурттаар бакмыннарны, өг-лөрни экижидер, арыт-шевер чурттаар деп солуннарга бижир, радиого чугаалап, бо талазы-биле чамдык үелеринг черлерин, өг-бүлелерин-даа көргүзүп турар боор-дур.

Мынчаарга бисте байдал кандыгы? Бригадын төвүндө ийи аал ишти чурттаар бакмын тудуп каан боордан аңгыда, кыштагларда малчынар колдунда өг-лөрдө болгай. Бистин кыштааыска бакмын чок, үргүлчү өгте кыш эрттирип келдибис. Бистин кыштааыс ыжык дагларга ийишкан эвес, хем уунда болганда, кыжын соок-ла болдуру ийи. Ичингаш оода кыжын бакмынга чурттаар күзөңчиг. Турум кыштагларга чыл бүрү бакмындан немей тутса чогуур. Оон башка бо айтырыг күзөңтинемей, чыл бүрү анаа чугаа бооп артып калыр-дир.

Өгнү сегидери черле шын. Ам үеде оон ыжын малчынар боттары шевер кижилерге кылдырып ап турар болгай. Өг ыжын, харын оон иштинг дөргө-херекселен-даа совхоз чангыс черге кылдыртса кандыгы? Ол черде ажыктыг боор деп болаар мен. Өгнүн кижинин малчынар боттары салып ап турар. Мынчаарга бүдүн өгнүн кижинин чангыс угда саза шаап алыры берге болгай. Өгнүн ыжын кызыры-биле кады оон кидизин база даарап, бүдүн өг-лөрни кылып үндүрер болза улам эки деп болаар мен.

Хойнуң уксаанын экижидер, өң-чүзүнүн түү-дээр деп айтырыг чөмө-ла турар. Ол база боттанмай турар. Мөң ажаалдамга турган хойлар кырыл берген боорга, оларны дужаапкаш, депелер алган мен. Оларнын өң-чүзүнү холу-мак, уксаалыг шынары база мындыг. Оода чаа үскөн коданнарны чүгө таарыштыр көрбөзүл? Бо дөргө зоотехниктерин четтес ажылы-дир. Олар хойну түүнөп үезинден шуутсунер боорлар. Бир аай шынарыг, өң-чүзүнүг хойлар болза, кижиге хүдөөлө алырда-даа, дүгүн кырып дужаала-даа эптиг болгай. Бистин өске-даа кодан-нарымыстың хойларын база-ла ыңдыг холу-мак. Хойнуң уксаалыг шынарын айтырарга, «холу-мак» деп харылап чоругарга, эпчөк-даа чүве-дир. Моно бир аай чурумдуулар болза чогуур.

1966 чылдын мартта бистин партиянын XXIII съездин болур деп, малчынар таныштырып турар-дир. Анаа чединишкенин ужуражыр дөң бистин кылар ажылымыс ам кыштагашкын болур. Моно ыжк болап алгаш, ажалдаар бис.

ЧУРУКТА: Малчынын кодан хойнуң күсүк одарда чоругу.

Фотоар С. Сеонтистову.

Төлөмүш Барыш-оолович Сот Чоюн-Хемчик районунун Ленин атыгы колхозунун мурнакчыларынын бирөөсү. 1959 чылда комбайнчылардын түрүзүзү дооскош, оон бээр ол кызымактай ажил-ижи-биле чыл бүрү ак көргүзүлгөндөй чедип ап келген. Эрткен чазын болуп эрткен чер-чер Советтеринин солгуздарына, мурнакчы комбайнчынын чыгыс чер-чурттууга Ийе кезде Советтин депуздатын депшидин солганнар. Хүлээлге баугаар бо күзүн 300 га черин таразын ажаап алыр тур-гаш, октябрь 18-ке чедир 323 ганы эки шынарды ажаап, хүлээлгенин ажыр куусеткен.

СООК КЕЛЕ-ДАА

Таңдыда «Коммунизм-ниң херели» колхозта 24 муң амыг хой 30 нодан-га мыштаар. Бо хүнерде 27 мышта шүүт белең. Бүгү хойжуларны кыш-ны үеде таарымчалыг чуртталга черлерин-биле хандыраар соруганы колхоз баштаар чери салгаш, бо чылын олар-га 9 чаа бажыны тут-кан, ам үштү доозары-нын кырында келген. Колхозта бүгү хойжу-ларнын бажынында чаа печкаларны салгы-лаан. Кадарчыларнын бажынынын септээр болгаш туулар зөө-ноларны чазын-на тур-гусканы амылга улуг дөгүмчели болган. 3н ылангыч эш Тыртыкна уурткан 8 ники состав-тыг туудукурлар зөөнозу эки амылдап турар.

Мазын 150—175 хуу кууседип кел-ген. Колхоз баштаар чери анык чолаачынын кызымактай күш-ажы-дын үнелеп көргөш, хүндүлел сам-быразына кирген. Ол Октябрьнын 48 чыл оюнга бол-гаш СЭКП-нин XXIII съездининге уткуштур калбарган социалистич ча-рышка илеспейлиг киржин, техни-кавың туруштук чок ажалдарын чедип алгаш, 500 кг кыпар чүлдү кампап алырын хүлээген.

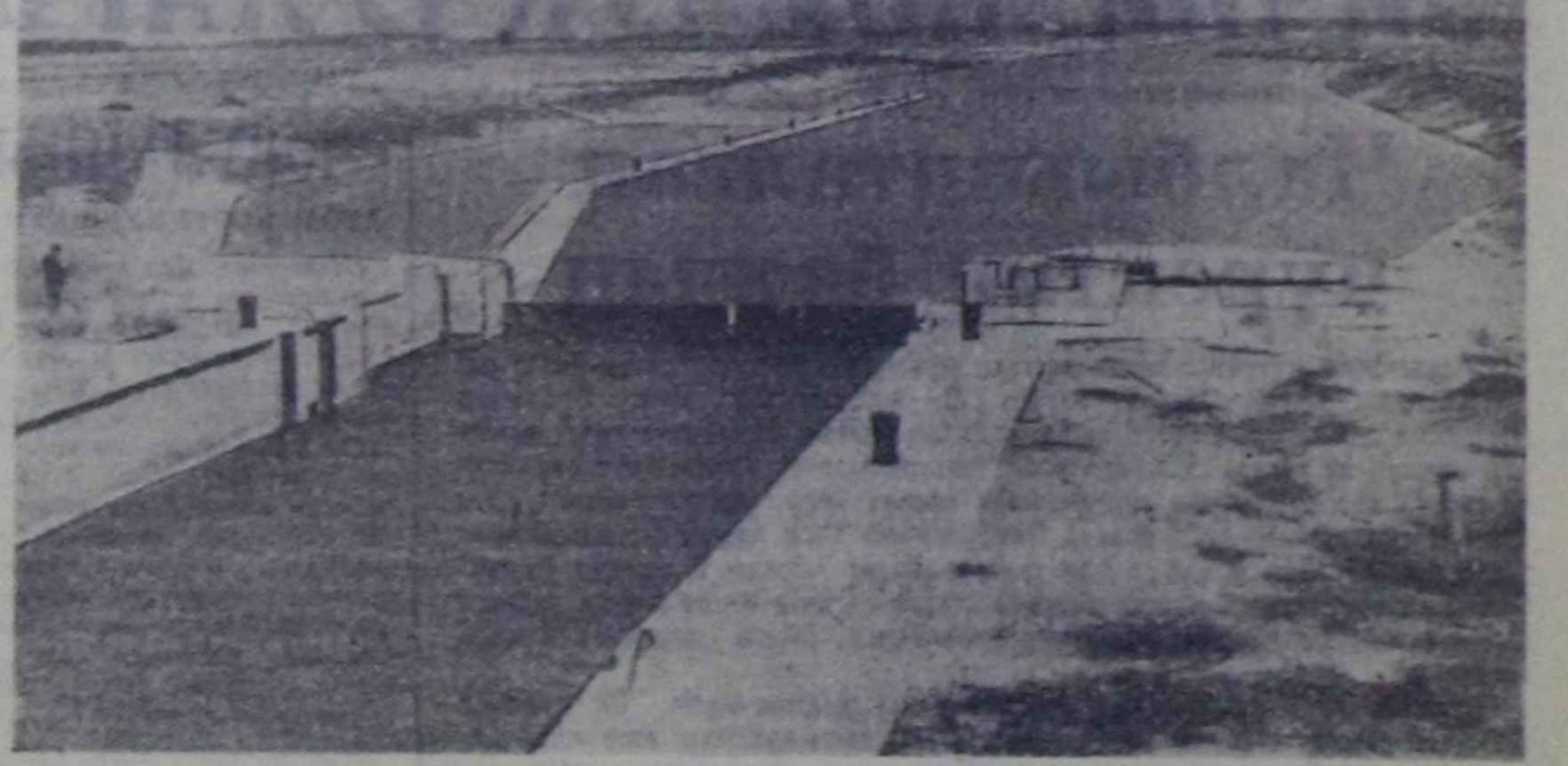
А. ОНДАР.

ПКАП-нин хүрээлениниң өзүлдези

ВАРШАВА. (СЭТА). Бо үеде Поль-шаның Каттышкан амылчын партия-зынын хүрээленде 1.518.709 не-нигунер болгаш нежигунге 229.340 кандидаттар санаттынып турар. Бо чылдың үш кварталдарынын дургу-зуна парторганизациялар партияга 130.423 никини хүлээп алган.

Совет төлээлер Алжирде чедер берген

АЛЖИР. (СЭТА). Алжир револю-циянын 11 чыл оюнуң байырлыгы-га киржири-биле Совет Эвилелиниң төлээлери ында чедер берген. Бирги төлээлери СЭКП ТН-нын нежигуну, СССР-ниң Дээди Советинин Нацио-налдар Советинин даргазы Я. В. Пей-ве, ийги төлээлери СССР-ниң Чеп-секиги Күштеринин Кол штавынын начальниги Совет Эвилелиниң Мар-шалы М. В. Захаров баштап чоруур-лар.

Социалистич Югославиянын девискеэринде Ду-дай—Тисса—Дунай сүт системанын тууду турар. Тарылга черлеринин улуг шөлдеринге мелиора-цияны болгаш ирригацияны чөдүрүлгө ол сүт системаны улуг ролду ойнаар болгаш чамдык үлестур бугурулгелерин сүт-биле хандыра. Ту-дуг ажилдарынын улуг кези доозулган. Сүт

системаны 1970 чылда бүрүн белең болур. Мос-ка болгаш Ленинградтан келген совет тускай эр-теминлер туудугуларга боттуг дузаламчыны көр-гүскөн. Чурунта: канадын Српски Милетич деп черде белең кези.

СЭТА-нын фотохрониказы.

Министрлерниң чөвүлел хуралы Алжирде ажиттыгнан

АЛЖИР. (СЭТА). Алжирниң чогууна «Наб де Памде» Азия болгаш Африка чурттарынын туктарын аскан. Нациллар ордунуң чырык дөлгө залында африка-азий чурттарынын даштыкы херектер министрлериниң чө-вүлел хуралды ажиттыгнан кирип турар.

Ийги африка-азий конференциянын чингине секретары Улус Демок-раттыг Алжир Республиканың юстиция министри Мохаммед Беджауи бирги хуралды ажиттыгнан. Нелген төлээлерге ол байыр чедирген. Хосталга дээш, империализмге удуз демиселге боттарынын амызын берген бүгү демиселчилерин тураскаалыгга бузалады төлээлер минута иштинде мыт чок туруп, кылган. Алжир төлээлериин даштыкы даштыкы херектер ми-нистри Бутефлика бир дугаарында чүе чугаалаан.

Алжир төлээлин чугаазынын соонда чөвүлел хуралдың бюрозунуң болгаш оң даргазын соңгаан.

Алжир республиканын даштыкы херектер министри Абдель Азиз Бу-тефлика африка-азий чурттарынын министрлериниң чөвүлел хуралынын даргазына соңгуттурган.

Төлөпиг ойтур шавышкын

ХАНОЙ. (СЭТА). Октябрь 31-де сойгу-ветнам зенитчиктер америк агрессорларга төлөпиг ойтур ша-вышкыны берген. Вьетнамнын улустуң армиязынын агаардан хал-лаадынга удуз камгалаа кесектери ВДР-нин агаарына АКШ-тын ужуз чүтүлүн халлаашкынын үезинде 15 америк самолёттарын дүжү аткан болгаш өскө-дөз аймак хей самолёт-тарын беттирилген. Хавак биле Ланг-шон мөжүлүмүн агаарыга 14, Бат-лонгин ордулукка бир самолётту дү-жү аткан.

Мынчангаш 1964 чылдың август 5-тен бээр Вьетнамның Демократтыг Республиказынын агаарына дайзын-ны дүжү аттыркан самолёттары-нын нити саны 725 четкен.

Турцияның байырлалы

Турциянын наймысалаы Анкара байырлал ийиңи кире берген турган. Турк улус республиканың хама-рышлас чоруунуң 42 чыл оюн дем-дегел эрттирген. Анкара ипподромга гарнизонун шериң кесектеринин парды болган, наймысалады аныктар организа-циялары оюн көргүскөн. Национал байырлал-биле холбаш-тыр президент Гюрсель чоңга утуу-лган үндүргөн.

Бужар-чүден дайынга киржириден ойталап турар

НЬЮ-ДЖЕК. (СЭТА). Сайгонда шериг шөлөвүлгө олургаш, чөдүр дугайында дужаалды күтсөпсөн, а оон соонда амык далайга чарлаан ашты соксадир дугайында дужаалды күтсөдиринден ойталап деп, дыңна-дыгга чугаалап турар. Олар болза анаа шериг алышкылары 22 хар-лыг Гарольд Браун, 26 харлыг Дэвид Кларк, 24 харлыг Перси Грин олар-дыр.

«СЭТА»

Ажылдаар, амыдыраар эрге болгаш тайбын дээш

ЗАЛЦБУРГ. СЭТА-нын тускай корреспондент-ки М. Союниксвотун дамчидып турары болза: Делегей Херэженериниң Демократтыг Феде-рациязынын байырлыг сессиясы болуун ажи-лыг Зальцбургка дооскан. Төлээлериин санаал-дында кол тема—тайбын дээш, делегейин адро-лут дайынны бодурубас дээш демисел болган.

Француз суралгы ажилдакты, Делегей Херэ-женериниң организацияларынын бирөөзи Жаннетта Вермерш тайбын камгалаар болгаш ол дээш демисежир деп кыйгырган.

Совет төлээлериин баштыгы, совет херэже-нер Комитетинин президиумунун даргазы, ДДФ-нин ораалакчы даргазы Н. В. Попова Совет Эви-лелини тайбынга ынакшыдыг даштыкы поли-тиказын дугайын, яны-буру соңал система-ларыг чурттарын тайбын кожа-хөлбө догу-нашкынын ленинч политиказы дээш оң док-

таал демиселгенин дугайын, адролут чепсеки таратпас, чепсегенешкинерини эндере бугу-рин кызыгаарлаар дээш оон доктаамал демисел-ини дугайын чугаалаан.

Сессияны ажилында делегейин бүгү чурт-тарында херэженериниң улуг кичээлгенин көрү-дүргөн. Империализм дымка хей чурттардан кел-ген төлээлер херэженериниң аар-берге байдалы-нын дугайын чугаалаан. Херэженерге ажил тө-лөвүниң эр кижилерининден аэвэшти төлөп ту-руп, тускай белеткеге болгаш өрөмдөгөгө деп эргелг болур аргалар чок, империализм чурттар-да уруглар асылдери болгаш садтары барык чок.

Херэженер калы күженишкенирин салып тургаш, боттарында болгаш уругларына эргелер-ин чедип ап шыдаар дээрин санал бергенер де-мекделеп турган. Херэженер амыдыраар, ажил-даар, социал хандырылгы болур, боттарынын уругларын эртем-билигилг, хандырттыгнан киж-

лер кылдыр кижилер, амыдыралдын бүгү адыр-ларына боттарынын эргелерин ажилгаар эргел-ип деп чүвени социалистич чурттарын төлээри-ни боттарынын саналдарына көргүскөн.

Эртем болгаш социал дөмшигенин чүс чылы-нда хей миллион уругларын өөрүшкү чок, аш-тап, бижиң билес, мөлчүтүрүп, элекке алуз чорукка, Соңу болгаш Мурнуу Вьетнамда бөм-балар, снарядтар, хоран гасардан, америк агрес-сорларын аймызындан алуз турары-биле эпте-жиң болбас деп, санал бергенер кыйгырып тур-ган. Уруглар камгалаар талазы-биле конферен-цияны 1966 чылда чымдырарын олар санадап турган.

Делегей Херэженериниң Демократтыг Феде-рациязынын 20 чыл оң-биле холбаштыр бүгү делегейин херэженеринге кыйгырыгын бол-гаш Вьетнамда дайын талазы-биле резолюцияны сессия хүлээп алган.

ЧУРУКТА: А. А. Манюшаның чуургаларын инкубаторга чызыл-дырары-биле белеткеп турары.

Фото А. Содунамын.

ЭРГИМ НАЙЫРАЛ

Совет-моол найырал айыпта холбаштыр

Ажылга таарымчалыг байдалды тургузар дээш

«Тыва даг-дугу» комбинатта чоок-та чаа тууду болгаш септеге иеги организастваттыгнан. Мурнуу ол улуг эвес мастерская турган. Яны-буру септеге ажилдарынын хемчээ-ли улуг болганында, мастерскаяны ик кылдыр эе тургузары негеттинип келген. Чаа ик ажилчылар болгаш дериг-херекселер-биле чедир хан-дырттыган. Оон начальниги комму-нист Василий Калзан баштайгы хү-нерден агаарын күш-ажылы шың-гелештирерин кичээлгел салган. Ажилчыларын дугуйе комбинат-тын кышка белеткес ажилдары олашкан. Октябрьга тураскаалан социалистич чарышка сорук кирген септеги туудугулар байырлаа бе-тинде ээзи хей ажилдарын кылды доозарын хүлээгенер. Олар даг-дугу арылалар фабриканы чыгылап,

руда тывымында ажилчыларын амырал хандырылга бажынын ту-дар, алаа аш-чөм садар бугетти де-рин, ында столоваяны чыгылаар, чызылдар бугуемелер шыгжаар складты септээр. Бо бүгүн ноябрь-нын баштайгы хүнеринде доозар деп шийтирээлери. Оларын иштинде салад септээшкени, бугет дериглери октябрь төмүзүнде-ле чоруттугнан.

Бызыкчы Хертек Амыр-Сат кол мергештирилген аныгга чазымчылап, сонга рамадарын, хаалга, стол, сан-дай дэң чикетиг ат-септи кылды, ол ажилга эштерин өөрөдөн турар. Бөгөншич Хертек Маска-оол, дашчы Салчак Сарыг-оол, бугукур Салчак Чымылаа хүн даалганын 130—140 хуу кууседип келгенер.

С. ДАГБА-ДОРЖУ.

Аргыжарыгга хүннүң-не херек

Район төвү биле «Тээли» совхоз-тун салбырларынын, «Мурнакчы» колхозтун аразында чоп хүннүң-не аргыжар. Илгич болганда, автобус-тун турары чылгаш чок негеттинип турар. Бай-Тайга районун девис-коринге маршрут баугаар маняп турган автобус чорбастанындан бээр ай ашкан. Чурттакчылыг черлерин район төвүнче баар доозу оор дур-гун машина сургаалаа кижилер-ле хей.

Чокта чаа «Мурнакчы» колхозке баар орукка хей кижилер машина маняп туралар. Оларын аразында пазы-ханы угады берген. Бичи-ни уругларын эртеркен-да кижилер

бар. Ак-Довурактан келген ажилчы-нын Х. Каддар-оол, К. Күске болган 70 харлыг Бугурун ирей манчал-чооп чер дөгү алырлы дээш салгы-сыраан турган. Олар дээрге шөлөөлө чораш кижилер-ди.

Пассажирлар сөөртүр транспорт-талазы-биле мындыг чедимче чок байдалды райкууском кайы өскөбөс деп, билер журулу. Пассажирларге доктаамал транспорт—автобус херек. Маршрут баугаар мурунда «Мурнак-чы» колхоз биле Бай-Тал аразында хүнде ийи катап маняп турган авто-бус ам мырнай чорбастаан, оон ужуру чүдө.

В. КАРА-ДОНГАН.

Совет Эвилелиниң болгаш Моол Арат Республиканын улустары социализмниң болгаш коммунизмниң оруу-биле, найыралдын болгаш тай-бынын оруу-биле чангыс оюрунда чоруп олар.

Кижиг төрөлгөтөннүн төөгүзүңге чаа эрзаны ажиткан Улуг Октябрьнын чангызы марксизм-ленинч идеяны, улуг база биче нацияларын дең эр-езинин, акы-дуңмалышкы калы ажилдажыгынын сергидикчи идеяларын Моолдун ховтарларыга че-дир берген. Мынчангаш Моолдун улус революцияны Октябрьнын олгу, чар-тык колоний болгаш феодалдыг тур-ка оон уламчылаа болган.

1921 чылда Моолга улус револю-цияны тилээни соонда РСФСР биле Моолдун аразында найырал дугайы-нда дугурулга чарынган болгаш дипломаттыг харылзаа тургустунган. Ол болза Моолдун бүгү төөгүзүнде он баштайгы дең эргелг дипломаттыг акт болган.

Хожудангай чурттар болуунуң хөг-жүлдезинде капиталистич чадавы оон каалып болур дээр дугайында Ленинни өрөдүн уурулга бол-дурбушкан. Совет Эвилелиниң хүн бүрүлгө акы-дуңма дузаламчылыгга даалгаш, моол улус чаа амырал тургузушкунуңе кирген.

Улусчу Моол таңыттымас кыл-дыр чаарттыган. Араттар көдө ажил-агыг каттыжымшыкынырине киргизген, коллективтиг ажил-агы-ын чыл бүрү сайыралды турар. Ам үеде бир каттыжымшыкында-ла орту-мал-биле 58 муң, а чамыктарында 100 муң амыг баш мал онаажып ту-рар. 1964 чылда көдөз ажил-агыг

каттыжымшыкынырнын 92 хуузу 1 миллион амыг тогерик ашка оруу-галыг болган. Тарылга шөлү чыл бүрү ошун турарындан чурт тараа-биле ботун хандырттып турар аларган.

Революция мурунда чок турган улустур дүргөн күш кирип турар. Соңу 7 чыл иштинде нити про-дукция 2,4 катап, капитал салымш-кы—2,2 катап өскөн. Он-он улуг бугурулгелер туттугнан болгаш эде дериттинген.

Моол улустун кулутурамы болгаш чаагай чорүү өзүп турар. Бузулук кылтура революцияны боттанган, кижиг билбөс чорук уууткатыгнан. Мун кижинде 168 кижиг өөрөңип турар, оон иштинде 10 кижиг дээш өөрөдиге черлеринде. Он мун чурт-тактыга-ла 13 өмч, 98 өмчөгө ору-ну онаажыр.

Моол улусу үшкү беш чылын че-диникиниң доозуп турар болгаш уздав дертүк беш чылче кирер. Ол план МАР-га социализмниң мате-риал-техниктиг базанын тургуза-рынга улуг роль ойнаар.

Болуунуң төрөн чуртун хөгжүдүр дээш моол улустун демиселгине со-рук кирипчи күштүн бирөөсү совет болгаш моол улустарын бузулбас найыралды болур. Ол найырал ша-гүе-дээ, нити өңсө соруга дээш демиселге-дээ, тайбын ажил-херек-ке-дээ шийлгиттигнан, нити дайзын-га удуз тулушкунуңага каяндал-ган. Оон бир херечини болза, ССР-биле МАР-нын аразында экономиктиг болгаш култура талазы-биле калы ажилдажылга дугайында 1964 чыл-да чарынган дугурулга болгаш найырал база бот-боттарыга ду-

залажылга дугайында керээ болур. Оларга үндөйлөш, Совет Эвилели МАР-га яны-буру дузаламчыны чыл келген турум көвүлөдип турар.

ССР-нин сан-хөө дузаламчыны-биле, совет тускай эртемнелерин кижилгези-биле кур черлер шин-гөттинип, тараа ажилы тургустун-ган, чаа-чаа үлестур, транспорт, харылзаа черлери туттугнан болгаш туттуруп турар. Моолдар, совет ки-жилер, чехтер, поляктар калы ажил-дап турар Дархан комплексин иш-каш чаа туудугларны моол улус на-йыралдын демдээ кылдыр дүрүм баугаар санап турар.

Бистин чурттарыныстын бузулбас найыралынын быжыгышкынынын бир херечин МАР-нын партия-чазак төлээлериин бо чылдын апрельде ССР-ге чораны, чугаалажымшкы-нар уезинде Моолдун чаа беш чыл планын кууседирине экономик-тиг улуг дузаны чедирерин дугуруш-каны болур.

Күчүлүг социалистич лагеры-биле, тайбылга ынакшыдыг өскө-дээ чурттар-биле калы МАР тайбынны болгаш улустарын найыралын кам-галаар дээш түрүжүп турар. Моол Арат Республика КНО-нун кежигүвү.

Тыва АССР-нин ажилчы чоняры-нын МАР-нын чок аймактарынын чоңу-биле харылзааны чыл келген турум-на быжыгып турар. Тыва бол-гаш моол улустарын найыралы лаш-тыкы даралакчыга болгаш феодал-дыгга удуз нити демиселгенин үеңи-де төрөтүгүнүн. Чаа амыдыралды тургузарына моол улустун чедимш-

кинери, улуг-дээ, биче-дээ чүвеге бот-боттарыныска дузалажымшкы-ныска бистери оңа өртүп турар. Тыванын ажилчы чонярынын моол улус-биле харылзаанын быжыгалаа дээш совет-моол найыралдын Тыва салбыры хей чүдүлгөдери кылган.

Соңу чылдар дугузулаа бистер бот-боттарыныска каш узда баржып, партия, профвилел, ажил-агыг бол-гаш култура төлээлери солшкан бис. Тыва кожа турар аймактарын кооператив каттыжымшыкына дугуйе үезин-биле дузалаан, меха-низатор кадрларны белеткээрине, тараа ажаап алышкынында дуза-лап келген болгаш дузалап турар.

Бистин республиканын калык кам-галаа ажилдакчылары моол хама-лыларын өмнөзүнге дузалап турар. Бистин артистеринис Убсанур болгаш Хубеугул аймактарга концерттиг аалдап чораш. Бистин-биле кожа аймактарын талантылыг төлээлек-чилерин Тыванын чоңу каш узда чылымы-биле хүлээп ап келген. Найы-ралдыг харылзаалар бо чылын улам өзүп турар.

«Кызыл тук» болгаш «Торгалыг» колхозтар Моолдун Саглы сумууна-га 160 алууттук школаны туудурып, Лавс сумуунага 18 орунуг өмнөдө туудурып дузалааннар. Бо чылдын ийинде Бай-Өлгий аймактын артис-тери Тывага келген. 19 концертти тудуруп, алаан болгаш өөрөдиге черлеринге байырлыг хуралдарын эрттирип, лекцияларын, беседаларын кылдып турар.

Бистин улустарыныстын аразында найырал монге болгаш чыл келген турум улам өзүп, калыбарып турар. Оон быжыг үндөиниң—марксис-ленинч өөрөдиг, коммунизм дээш нити эңсө соруга болуп турар. Бистин улустарыныстын ак сеткил-диг акы-дуңма эргим найыралын үрөстөр ылыг күш чок.

